

12. Куликов Л.В. Психогигиена личности. Основные понятия и проблемы / Куликов Л.В. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2000.

УДК 159.9

ПСИХОЛОГІЧНА ВІЙНА. РОЛЬ МІФОЛОГІЗАЦІЇ ТА СИМВОЛЬНОГО МИСЛЕННЯ

Странніков А.

Стаття описує особливості застосування психологічної зброї у військових конфліктах ХХ століття. Особливу увагу приділено ролі міфів та використанню мислення через символи у процесі провадження психологічних воєн.

Статья описывает особенности применения психологического оружия в военных конфликтах ХХ века. Особое внимание уделено роли мифов и использования мышления через символы в процессе ведения психологических войн.

An article describes the features of psychological weapons in military conflicts of the twentieth century. Special attention is paid to the role of myths and thinking through the use of symbols in the process of conducting psychological warfare.

На сучасному етапі розвитку теорії воєн військові фахівці прийшли до остаточного висновку, що при грамотному застосуванні інформаційно-психологічної зброї, активна в цьому плані воююча сторона завжди отримує безліч переваг у воєнному протистоянні з супротивником. А це, в результаті, сприяє перемозі і в загальному протистоянні. Тому нині в багатьох економічно розвинених країнах йде активна підготовка до психологічної війни – або шляхом створення спеціальних підрозділів з персоналом, який добре навчений, оснащений і здатний до практичних дій, або шляхом використання фахівців, які виконують пропагандистські та ідеологічні завдання на замовлення уряду і в інтересах національної безпеки. У цій статті буде розглянуто деякі аспекти ведення психологічної війни, зокрема техніка міфів та мислення через символи.

Техніка міфів у психологічній війні. Як показали дослідження, основою орієнтації людини або тварини служить певна складена в мозку "картина світу", з якою порівнюються явища, спостережувані в навколишньому середовищі. Невідповідність її реальності призводить до неадекватної поведінки і, з якимось ступенем вірогідності, до загибелі організму. Змінити "картину світу" у свідомості можуть наркотики, алкоголь, інфразвук, електромагнітні інфраполя. У людини і суспільства в цілому за допомогою зовнішніх дій можна змінювати структуру світогляду ("картину світу"). Це здійснюється упровадженням у свідомість політичних міфів, що дозволяють замінити цілісний світогляд фрагментарним.

Міфи були характерні для стародавніх, примітивних суспільств і, здавалося б, пішли в минуле, але складність, непередбачуваність доль людей у сучасному світі має з психологічної точки зору пряму аналогію із Стародавнім світом. І абсолютно несподівано для багатьох міфи з їх ірраціональною владою виявилися у XX столітті. Сукупності міфів увійшли до світогляду і змінили об'єктивну "картину світу", призводячи до неадекватного, спотвореного розуміння реальності, свого роду психічним зсувам.

Найбільший внесок у дослідження міфів XX століття зробив німецький філософ Ернст Кассирер. Його дослідження, написане більш ніж півстоліття тому, було пов'язано з ситуацією в гітлерівській Німеччині. Але здається, що воно написано зовсім недавно і змальовує нашу дійсність. Нижче наведемо загальну характеристику міфів XX століття, подану Кассирером [6, с. 54].

Міф досягає апогею, коли людина віч-на-віч зустрічається з несподіваною і небезпечною ситуацією. Навіть у найпримітивніших співтовариствах використання магії обмежено сферою людської діяльності. У всіх випадках, коли можна вдатися до порівняно простих технічних засобів, звернення до магії виключається. Така потреба виникає тільки тоді, коли людина зустрічається із завданням, вирішення якого далеко перевершує її природні можливості.

Цей опис ролі магії і міфології в примітивних суспільствах цілком можна застосувати і до високорозвинених форм політичного життя людини. У критичних ситуаціях людина завжди звертається до відчайдушних засобів. Наші сьгоднішні політичні міфи саме і є такими відчайдушними засобами.

Міф завжди був результатом несвідомої діяльності і продуктом вільної гри уяви. Але тут міф створюється відповідно до плану. Нові політичні міфи не виникають спонтанно, вони не є диким плодом неприборканої уяви. Навпаки, вони є штучними творіннями, створеними умілими і спритними "майстрами". Нашому XX століттю – великій епосі технічної цивілізації – судилося створити і нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися так само і відповідно до тих же правил, як і будь-яка інша сучасна зброя, чи то кулемети чи то літаки. Це новий момент, що має принципове значення. Він змінив все наше соціальне життя.

Методи придушення і примусу завжди використовувалися в політичному житті. Але в більшості випадків ці методи орієнтувалися на "матеріальні результати". Навіть найсуворіші деспотичні режими задовольнялися лише нав'язуванням людині певних правил дії. Вони не цікавилися відчуттями і думками людей. Звичайно, в масштабних релігійних зіткненнях найбільші зусилля робилися для управління не тільки діями, але і свідомістю людей. Але ці зусилля виявлялися марними – вони лише зміцнювали відчуття релігійної незалежності. Сучасні політичні міфи діють зовсім по-іншому. Вони не починають з того, що санкціонують або забороняють

якісь дії. Вони спочатку змінюють людей, щоб потім мати нагоду регулювати і контролювати їх діяння. Політичні міфи діють так само, як змія, що паралізує кролика перед тим, як атакувати його. Люди стають жертвами міфів без серйозного опору. Вони переможені і скорені ще до того, як виявляються здатними усвідомити, що ж насправді відбулося.

Звичайні методи політичного насильства не здатні на подібний ефект. Навіть під наймогутнішим політичним пресом люди не перестають жити приватним життям. Завжди залишається сфера особистої свободи, що протистоїть такому тиску. Сучасні політичні міфи руйнують подібні цінності.

Наші сучасні політики чудово знають, що великими масами людей набагато легше керувати силою уяви, аніж грубою фізичною силою. І вони майстерно використовують це знання. Політик став чимось на зразок публічного провісника майбутнього. Пророцтво стало невід'ємним елементом у новій техніці соціального управління. Даються найнеймовірніші і нездійсненні обіцянки; "золоте століття" передбачається знов і знов.

Філософія безсила зруйнувати політичні міфи. Міф сам по собі невразливий. Він нечутливий до раціональних аргументів, його не можна заперечувати за допомогою силогізмів. Але філософія може надати нам іншу важливу послугу. Вона може допомогти нам зрозуміти супротивника. Щоб перемогти ворога, ми повинні знати його. У цьому полягає один з принципів правильної стратегії. Зрозуміти міф – означає зрозуміти не лише його слабкості і вразливі місця, але і усвідомити його силу. Необхідно ретельно вивчати походження, структуру, техніку і методи політичних міфів. Ми зобов'язані бачити обличчя супротивника, щоб знати, як перемогти його.

Нині у порівнянні з тим, що було 50 років тому за часів Кассирера, завдяки ЗМІ процес створення міфів різко пришвидшився. Тепер міф – це один з центральних пунктів психологічної війни. "Картина світу", тобто те, з чим людина порівнює реальність, з цілісної і взаємоузгодженої стає фрагментарною, мозаїчною, складається з набору міфів. Ці міфи дають помилкову, спотворену картину світу і примушують людей діяти проти своїх інтересів.

Розглянемо особливості структури, змісту і дії міфів на прикладі міфу "ринок". Матеріальна основа міфу "ринок" – труднощі радянської економіки, багато разів посилені і поглиблені діями ідеологів КПРС, що законсервували в свідомості людей зіставлення соціалізму і класичного капіталізму минулого століття. Інтерпретація міфу – 80-річний рух по неправильному шляху, вихід – перехід до капіталізму Адама Сміта (тобто повернення назад на 100-200 років). Наукова основа міфу – модне слово "самоорганізація", узятє з сучасної науки – синергетики [2]. Все повинне бути надане самому собі, ні в що не потрібно втручатися, ринок сам все організовує. Інша основа – економічні моделі Фрідмена (школа Чикаго) [18, с. 42], які мають украй обмежені межі

застосування, зокрема вони припускають існування лише одного стану рівноваги економіки при ринкових відносинах, що суперечить тій же синергетиці і всій сукупності наукових знань. Суто ринкова стихія поставила на початку 30-х років США і весь Захід на межу катастрофи, і лише використання регулювання економіки (по теорії Кейнса) дозволило Рузвельту вийти з кризи. В результаті упровадження міфу відбулася катастрофа в економіці. Як відомо, в кінці XVIII століття виник рух луддитів, що руйнували машини і верстати, вважаючи їх винуватцями всіх нещасть (рух був названий на ім'я легендарного підмайстра Лудда, який нібито першим зруйнував свій верстат). Через 200 років у Росії під гаслом переходу до ринку відбулося буквально знищення передових технологій, зупинка і руйнування наукоємких підприємств. Міф "ринок" зробив свою справу [18, с. 43].

Детально сукупність міфів, що передували ліквідації СРСР, упроваджена у свідомість значної частини населення, висловлена в працях А. Пуанкаре, М. Бургіна та М. Бердяєва тощо [20, 22]. Їх принципові особливості ті ж, що і в міфі "ринок". Міфи, порушуючи цілісний світогляд, створюють мозаїчне мислення, формують помилкову картину світу. Люди керуються міфами, які буквально упроваджуються ЗМІ в їхню свідомість.

Слід зазначити, що людина у своєму житті спирається не тільки на те, що вона має в теперішньому часі (навколишнє оточення, найближче оточення, досвід), але і на минуле, закладене в підсвідомості. Історичне минуле – це основа народу як єдиної спільності. У суспільній свідомості відносний теперішній час відокремлений від історичного минулого тимчасовим лагом в 40 років. Після цього терміну і суперечності, і ворожнеча ідуть за горизонт. Громадянська і Вітчизняна війни, Рузвельт і Сталін – все це історичне минуле. Зараз інші люди, інші інтереси, інші проблеми. Не згадуючи про минуле, євреї охоче ідуть на постійне місце проживання до Німеччини. Вже немає ворожнечі між німцями і росіянами. І минуле, і теперішній час мають у суспільній свідомості свої функції.

Тому, на думку автора, одним з прийомів психологічної війни можна вважати підміну проблем сучасності історичним минулим. Цей прийом був широко використаний у 80-і роки ідеологами КПРС, що створили справжній ажіотаж навколо історичного минулого – подій 20-30-х років [24]. Причому з минулого обиралися лише "вигідні" фрагменти.

Другий прийом – проектування сучасних проблем в минуле, коли, виходячи з інтересів сьогодення, знаходяться історичні аргументи, підтверджуючі пропоновану точку зору. На цьому засновано зіштовхування народів між собою. Вірмено-азербайджанський конфлікт – результат саме такого прийому психологічної війни. В історії обидві сторони знайшли масу даних, які можна було потрактувати як доказ приналежності Карабаху тій або іншій стороні. Свого часу преса буквально смаку-

вала проблему переміщених народів, по суті провокуючи тим самим осетино-інгушський та інші конфлікти, що принесли значну кількість жертв.

Застосування історії як зброї у психологічній війні спирається на ряд конкретних методологій. До них, зокрема, відносяться канонізація і демонізація окремих осіб і історичних періодів. Це може дуже успішно проводитися за допомогою сучасних ЗМІ. Широко застосовується переписування історії. Ілюстрацією може служити заміна злочинів колонізаторів Заходу, що проводили поневолення і масове знищення беззахисних народів, їх нібито просвітницькою, цивілізаційною місією зі встановленням демократичних ідеалів [15]. Один з найефективніших прийомів – "змішання епох", тобто використання положень, що вирішували конкретні завдання минулого і не мають відношення до сучасної дійсності.

З історією тісно зв'язана проблема менталітету. Менталітет країни – це, образно кажучи, концентроване минуле. Між менталітетом Заходу і Сходу (включаючи і територію сучасної України) існує якісна відмінність. На Заході затвердилася особова модель, на Сході – суспільна, колективна. Це пов'язано з багатьма обставинами.

Як свідчить історія, розвиток Заходу, починаючи з XV-XVI ст., відбувався в значній мірі за рахунок пограбування колоній. Фактично Західна Європа як ціле експлуатувала величезні маси людей, що потрапили до полону. Внутрішні суперечності згладжувалися надходженнями з колоній. Захід був значною мірою захищений від зовнішніх атак. Тільки південно-східний кут Європи став ареною боротьби з Оттоманською імперією. Але просування останньої було зупинено завдяки опору сербів. Європа служила свого роду "островом благополуччя", і на перший план вийшли особові інтереси, особиста вигода, права окремої людини [16].

Східноєвропейські народи переважно жили за рахунок своєї праці. Їм також доводилося безперервно відбиватися від зовнішніх ворогів із заходу і сходу. Все це зумовило громадський, колективний устрій. На перший план ставилися інтереси суспільства в цілому, без якого прожити було не можливо. Тільки суспільство могло захистити окрему людину, тому головна оцінка в ментальності цих народів – справедливо чи ні (а не як на Заході: вигідно – не вигідно) [18, с. 50-51].

Мислення через символи як прийом ведення психологічної війни. Так в інформаційно-психологічній війні також використовуються механізми безпосередньої дії на процеси мислення. Ряд видатних філософів-"ідеалістів", і перш за все Е. Кассирер, Г. Лебон, Р. Фреге, А. Лосев, розвинули запозичений з математики функціональний підхід до людської свідомості, де початковим пунктом служили відповідності, співвідношення, певні розмежування [6, с. 55-56]. Ці уявні академічні і далекі від практики дослідження привели до появи поняття символічного просто-

ру. Кажучи більш звичною мовою, абстрактне мислення здійснюється через символи, за допомогою яких людина опосередковано аналізує зовнішній світ. Саме тут пролягає демаркаційна лінія, що розділяє тварину і людину, яка живе не тільки у фізичному, але і в символічному універсумі. Мова, міф, мистецтво, релігія – частини цього універсуму. Символ, згідно з Кассирером [6, с. 56], – це чиста функція, інтегратор досвіду, динамічний початок, принцип абсолютно всього. Будь-які спроби десимволізації наших розумових функцій приречені на невдачу, оскільки подолати символ ми не можемо інакше як символічно. Дійсність завжди символічна, і філософія дійсності є філософія символічних форм.

Принципове значення має те, що людина вже не протистоїть реальності безпосередньо, вона не зустрічається з нею віч-на-віч. Фізична реальність ніби віддаляється у міру того, як росте символічна активність людини, і чим більше вона зростає, тим легше через символи керувати і маніпулювати людьми. Для непосвячених тут виникає уявний парадокс. Інтелігенція, що мислить узагальненими, складними символами, є частиною суспільства. Значною мірою це стосується і населення великих міст. Це підтверджено матеріалами існуючих досліджень [2, 9].

Для пояснення цих положень звернімося до структури простору символів. Ще з найдавніших часів, починаючи з Конфуція і Арістотеля, звертало на себе увагу поняття імені і сам процес найменування. Про роль процесу співвідношення певним об'єктам їх імен чітко сказав великий французький математик А. Пуанкаре [20]: "І ось коли дивуєшся силі, яку може мати одне слово. Ось об'єкт, про який нічого не можна було сказати, поки він не був охрещений. Було достатньо дати йому ім'я, щоб відбулося чудо".

Дуже чітко сформулював проблему Ю.І. Манін [12]: "Вдале ім'я – міст між науковим знанням і здоровим глуздом, новим досвідом і старими звичками. Понятійну основу будь-якої науки складає складна мережа імен речей, імен ідей, імен імен. Вона еволюціонує сама і міняється її проекція на реальність".

Ім'я – це символ, і в основі свідомості лежить складна ієрархічна структура простору символів, що включає символи, символи символів, символи символів символів і т.д. В цій ієрархії один символ має ключове значення, інші – другорядне.

Розглянемо конкретно зовнішню дію в просторі символів. Як наголошувалося, наша свідомість опосередкована, вона відірвана від безпосередньої реальності. Символи ніби підміняють життєвий зміст. Ситуація змінюється, а символи у свідомості залишаються. Це може бути використано для ряду методів дії. Наведемо приклади, що стосуються заключної стадії розпаду СРСР.

1. Використання існуючого простору символів. У стійкі старі символи вкладається новий зміст, і з цим новим змістом вони безперешкодно входять у свідомість людей. До таких понять належать:

"Демократія". В СРСР поняття "демократія" увійшло до свідомості як позитивне – влада народу. Воно вживалося усюди: радянська демократія, Німецька Демократична Республіка, Демократична Республіка В'єтнам. Нове значення поняття – це "нова влада", яка з'явившись після розпаду СРСР закріпилась у суспільній свідомості негативними тенденціями (інфляція, ріст цін, знецінення заощаджень тощо).

"Ліві". В СРСР позитивне поняття. Ліві традиційно стояли за обмеження влади капіталу, за націоналізацію. Під час перебудови нове значення поняття – прямо протилежне, ліві і праві помінялися місцями. Після розпаду СРСР потреба в зміні місць відпала, ліві і праві повернулися на круги своя.

"Монополія". В СРСР це поняття мало негативний сенс. Монополіями, що грабують народ, називалися корпорації Заходу, широко використовувався термін – державно-монополістичний капіталізм. Монополіями в кінці перебудови стали називати єдину енергосистему, єдину мережу залізниць, єдину газову систему, що додавало негативне значення в очах людей і приводило до висновку про необхідність їх роздроблення (що тягло за собою важкі наслідки для країни).

"Первинне накопичення". Це поняття було вкладено у свідомість у всіх вузах як попередня стадія капіталізму, коли на перший план виходять шахраї і злочинці. Після розпаду СРСР цей символ використовувався і як прикриття масового шахрайства і корупції. Мовляв, країна переживає необхідну попередню стадію переходу до капіталізму, зате після закінчення цього процесу настане стабілізація.

2. Операції в просторі символів. Тут ми маємо справу з іншим характерним прийомом, який включає, зокрема, об'єднання різнорідних, часто несумісних символів: червоно-коричневі, комунофашисти (хоча відомо, що саме комуністи Німеччини були самими непримиренними ворогами фашизму, а комуністи СРСР розгромили гітлерівську Німеччину), совки (так називали радянський народ, асоціюючи його з брудом і сміттям), Сюди ж входять і певні асоціації символів, що мають характер гіперболи, але подаються всерйоз: дерев'яний рубль, епоха деревно-стружкової ковбаси, ленінізм – ідеологія мракобівів, сімдесят років мороку і тьми, цивілізовані країни тощо.

3. Перетворення простору символів. Ієрархічну структуру символів зручно представити у вигляді рельєфу з вершинами, схилами, западинами. Людський розум обмежений, тому в пам'яті залишаються певні вершини, навкруги них концентрується решта понять. У психологічній війні найважливішим завданням є ліквідація і знищення цих вершин.

4. Зв'язок символів з реальністю. У стаціонарних умовах цей зв'язок потребує підкріплення. Посилка явно помилкової інформації

ідеологами КПРС, що виступали від імені держави, підривала довіру до неї. У цьому сенсі відомий ідеолог В.А. Коротич, на відміну від загальноприйнятої думки, не міняв своїх переконань. Він служив Заходу і тоді, коли виступав організатором пропагандистської кампанії, направленої на ліквідацію СРСР, і раніше, коли писав неправду про США [4].

Окрім окремих напрямів застосування символів можна говорити і про загальний підхід, який полягає в складанні комп'ютерної карти взаємозв'язків в просторі символів. У США, наприклад, розробляються комп'ютерні образи конкретних клієнтів фірм, щоб було зрозуміло, якою буде їхня реакція на той чи інший підхід, як потрібно з ними взаємодіяти для досягнення оптимального результату. Аналогічну карту можна створити і для суспільної свідомості. Тут можна говорити про аналогію із звичайним театром військових дій. Направляючи інформаційні бомби у вузлові точки, можна бити прицільно, використовуючи інформаційно-психологічну зброю найефективнішим чином.

Ключовий момент у такій глобальній інформаційній дії – максимальне використання існуючої системи понять (символів). Суть не в заміні самих символів, а в зміні внутрішнього значення, внутрішнього змісту понять. Так, у період перебудови висувалися гасла: "Вся влада радам!", "Фабрики робітникам!", "Земля селянам!" [18]. Але істинне значення гасел було прямо протилежним: перехід до президентської влади, видимість приватизації заводів і фабрик трудовими колективами (насправді концентрація значної кількості колишнього державного майна в руках колишньої партійної еліти) тощо. Як уже наголошувалося, це стосується і таких понять, як "ліві", "демократія", "монополії". В результаті система понять та ж, людина ніби не змінилась, мислить звичними символами, але перебуває вже у владі зовнішніх сил. В радянський період ідеологи КПРС також змінювали зміст символів, вихолощуючи їх зміст. Тобто ми знову маємо справу з принципом вірусу в інформаційній війні, коли при зміні значення сукупності понять система символів починає працювати проти самого суспільства.

Висновок. Таким чином, локальні війни і збройні конфлікти ХХ століття засвідчили, що психологічні операції дозволяють вирішувати такі ключові проблеми, як створення сприятливих для дій військ обставин, забезпечення підтримки громадської думки, оперативне інформування про стан в районах конфліктів, протидію чуткам і дезінформації. Крім того, частини і підрозділи психологічних операцій дозволяють правильно врахувати національно-психологічні та культурні особливості народів інших країн при плануванні дій військ, що сприяє виконанню завдань збройними силами. Психологічні операції стали важливою складовою інформаційної війни, тому що зменшують інтенсивність та тривалість збройного конфлікту, дають мож-

ливість скористатися перевагою над супротивником через його психологічний стрес.

Враховуючи значення, яке надає військово-політичне керівництво НАТО і, особливо Сполучених Штатів Америки, питанням психологічної війни у сучасній збройній боротьбі, особливу актуальність набуває ознайомлення з розвитком і сучасним станом сил психологічних операцій. Аналіз організаційної структури частин і підрозділів психологічних операцій на різних етапах їх становлення, оцінка їх можливостей дозволяють відповідним органам збройних сил будь-якої країни завчасно розробляти визначені заходи протидії і формувати відповідні структури у власних військових формуваннях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вилко В.М. Інформаційно-психологічне забезпечення Збройних Сил США в локальних війнах і збройних конфліктах 1950-2000 рр. (Історичний аспект): дис... к. і. н. / В.М. Вилко. – К. : НАОУ, 2005. – 216 с.

2. Лисичкин В. Третья мировая информационно-психологическая война / В. Лисичкин, Л. Шелепин. – М. : Прогресс, 1999. – 264 с.

3. П'ять складових частин інформаційної війни. Ілюстрований інформаційний довідник / за заг. ред. Гаращука П.Г. – К. : ГУР МО України, 1998. – 24 с.

4. Прокофьев С. Тактика действий и опыт боевого применения сил спецопераций сухопутных войск Великобритании / С. Прокофьев / Зарубежное военное обозрение. – 1999. – № 5. – С. 74-78.

5. Прокофьев С. Тактика действий и опыт боевого применения сил спецопераций сухопутных войск Великобритании / С. Прокофьев / Зарубежное военное обозрение. – 1999. – № 5. – С. 74-78.

6. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия. – 1990. – №2.

7. Лайнбардже П. Психологическое наступление – это война современности. Психологическая оборона – требование времени / П. Лайнбардже // Немецкий журнал "Веркунде". – №8. – 1958. – С. 56-64.

8. Морозов А. Психологическая война / А. Морозов. – К. : Знання, 1996. – 104 с.

9. Бруз В.С. Гуманітарні катастрофи та "гуманітарні інтервенції" / В.С. Бруз // Політика і час. – 2002. – № 3-4. – С. 76-81.

10. Вилко В.М. Інформаційно-психологічне забезпечення діяльності збройних сил США в локальних війнах і збройних конфліктах

(1975-2003 pp.) / В.М. Вилко // Труды академії. – 2004. – № 52. – С. 358-364.

11. Вилко В.М. Використання досвіду інформаційно-психологічного забезпечення діяльності збройних сил США у локальних війнах і збройних конфліктах в період реформування Збройних Сил України / В.М. Вилко // Збірник матеріалів науково-практичної конференції "Стан та тенденції розвитку системи морально-психологічного забезпечення в умовах реалізації концепції гуманітарного та соціального розвитку у Збройних силах України". – К. : НАОУ. – Ч. I. – С. 61-68.

12. Манін Ю.В. Доказуемое и недоказуемое / Ю.В. Манін. – М. : Воениздат, 1979. – 378 с.

13. Почепцов Г.Г. Основы военно-коммуникативных исследований / Г.Г. Почепцов. – К., 1999. – 152 с.

14. Почепцов Г.Г. Как ведутся тайные войны. Психологические операции в современном мире / Г.Г. Почепцов. – Ровно : ППФ "Волинські обереги", 1999. – 304 с.

15. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 308 с.

16. Гордиенко Д.В. Информационное противоборство в военном конфликте / Д.В. Гордиенко // Право и политика. – 2000. – № 10. – С. 74-81.

17. Манін Ю.В. Доказуемое и недоказуемое / Ю.В. Манін. – М. : Воениздат, 1979. – 378 с.

18. Лисичкин В.А. Война после войны: информационная оккупация продолжается / В.А. Лисичкин, Л.А. Шелепин. – М. : АЛГО-РИТМ, 2005. – 411 с.

19. Лисичкин В.А. Закат цивилизации, или Движение к ноосфере. Экология с разных сторон / В.А. Лисичкин, Л.А. Шелепин. – М. : ИЦ Гарант, 1997. – 364 с.

20. Пуанкаре А. О науке / А. Пуанкаре. – М. : Наука, 1983. – 287 с.

21. Крысько В.Г. Секреты психологической войны / В.Г. Крысько. – Минск : Харвест, 1999. – 446 с.

22. Бургин М.С. Из чего построен окружающий мир? / М.С. Бургин // Философская и социологическая мысль. – 1991. – №8.

23. Дичев Т. Информационный Чернобыль / Т. Дичев, А. Бийчанинова, М. Берестенко // Советская Россия. – 1993. – №68.

24. Кун Т.С. Структура научных революций / Т.С. Кун. – М. : Наука, 1997. – 460 с.